

१. शोध

■ व. पु. काळे (१९३२ ते २००१) :

मराठीतील सुप्रसिद्ध कथालेखक, निबंधकार, नाटककार, कादंबरीकार. कथाकथनाचे अनेक कार्यक्रम लोकप्रिय. कथा आकर्षकपणे सांगण्याची विलक्षण हातोटी. 'लॉबकळणारी माणसं', 'पण माझ्या हातांनी', 'पेन सलामत तो', 'ब्रह्मदेवाचा बाप', 'गुलमोहर', 'कर्मचारी', 'का रे भुललासी', 'ऐक सखे', 'वन फॉर द रोड', 'मायाबाजार', 'स्वर', 'संवादिनी', 'वलय', 'मी माणूस शोधतोय' असे अनेक कथासंग्रह प्रकाशित. आकर्षक कथानके, ओघवती निवेदन शैली आणि चटपटीत संवाद यांमुळे वपुंची कथा वाचकप्रिय. 'ही वाट एकटीची', 'पार्टनर' या कादंबऱ्या; 'रात्र नको चांदणी' हे नाटक आणि 'प्रपंच', 'पुन्हा प्रपंच' या आकाशवाणीवरील लोकप्रिय नभोनाट्यांचे संग्रहही प्रकाशित. महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार, 'पु. भा. भावे' पुरस्कार, फाय फाउंडेशनचा पुरस्कार इत्यादी पुरस्कारांनी सन्मानित.

विपुल कथालेखन केलेल्या व. पु. काळे यांची 'शोध' ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण कथा आहे. कथारचनेच्या तंत्रांची अनेक वैशिष्ट्ये या कथेत स्पष्ट दिसून येतात. कथेचा आरंभ मनाची पकड कशी घेतो? 'अनु' या प्रमुख व्यक्तिरेखेचा विकास हा कथानकातील प्रसंग, अन्य पात्रांशी येणारा संबंध आणि निवेदन यामधून कसा घडत जातो? कथाकाराने कथानकातील प्रसंग, उपकथानक यांची एकसंघ गुंफण कशाप्रकारे केली आहे? विविध प्रसंगी कथानकाला आकस्मिकरीत्या मिळणाऱ्या कलाटण्यांमधून नाट्य कसे निर्माण होते? 'अनु' आणि 'तिचा एक रुपयाच्या नोटेचा शोध' याभोवती सगळे कथानक कसे फिरत राहते? आणि कथेच्या शेवटी रहस्याचा उलगडा कसा होतो? इत्यादी प्रश्नांच्या अनुषंगाने कथेचा अभ्यास करावा. कथेचा विषय, पात्रे आणि प्रसंग यांच्या दृष्टीने अनुकूल भाषा, चटपटीत आणि प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारासारखे वाटणारे सजीव संवाद हे अभ्यासण्यायोग्य आहेत. या कथेचा विकसनाच्या अंगाने घेतलेला आस्वाद कथा अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरेल.

अनु, आम्ही दोघं तुझी माफी मागतो हवं तर; पण तू काहीतरी बोल, अशी गप्प बसू नकोस. मी एवढं म्हणालो, तरी ती गप्प राह्यली. मी मुक्ताकडं पाह्यलं. तिनंही माझ्याकडं त्याच नजरेनं पाह्यलं. नंतर काय करावं हे आम्हा दोघांनाही सुचेना. दिवस असता तर पंधरा-वीस मिनिटात बांधाबांध करून अक्षरशः अनुच्या खोलीवरून आम्ही पळ काढला असता. रात्री बारा-साडेबाराच्या सुमारास कुठं जाणार?

अनुचं जेवण आटोपलं होतं.

हात धुवायला न जाता ती तशीच पानावर बसून होती. 'अनु...' मुक्तानं बोलण्याचा प्रयत्न केला. मुक्ताकडं नजर रोखीत अनु म्हणाली, 'तुम्ही रुपयाची ती नोट घ्यायला नको होती.'

तिच्या स्वरातली नाराजी, कडवटपणा आम्हा दोघांना जिव्हारी लागला. अनु समोरून उठून गेली. हातून घडलेली चूक कशी सुधारावी ह्यावर विचार करण्यात अर्थ नसल्यामुळं मी त्यावर मुळीच विचार करत नव्हतो, कारण घडलेली घटना दुरुस्त करता येईल ह्या स्वरूपाची नव्हती. सकाळपर्यंतचे काही तास अनुच्या खोलीवर कसे काढायचे एवढाच प्रश्न होता. एकमेकांशी ह्या विषयावर न बोलता-तोच प्रश्न दोघांना सतावतो आहे हे दोघांनी ओळखलं होतं.

सकाळी तरी जाताना आम्ही काय करणार होतो?

शंभर वेळा 'बाई गं, आमचं चुकलं', असंच म्हणत अपराध्याप्रमाणे जिना उतरणार होतो ना?

छे! It was just a problem! प्रॉब्लेम आणि ब्लेम-सुद्धा!

सकाळीच पुणं सोडताना आज रात्री अनुच्या खोलीवर असा काही प्रकार घडणार आहे असं कुणी सांगितलं असतं तर आम्ही त्यावर विश्वास ठेवला असता काय? बाब निव्वळ एका रुपयाची आणि तेवढ्यासाठी अनु असं करील? इतक्या वर्षांचा स्नेह विसरून अपमान करील? शक्य आहे. ती अनु इनामदार आहे हे आम्ही विसरलो. तिच्या विक्षिप्त स्वभावाचा आम्हांला विसर पडावा ह्यात तिची काहीच चूक नाही. तिचा हा असला विक्षिप्त स्वभाव, मला खरं तर आवडलेला. अगदी पहिल्यापासून. म्हणजे बी. ए. नंतर तिनं आबासाहेबांचा निरोप घेतला तेव्हापासून. तिनं घराला रामराम ठोकला हेही मला आबासाहेबांकडून समजलं.

आबासाहेबांकडे सहज चक्कर टाकली, एक रुटीन म्हणून. इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्या आणि सहज विचारलं, 'आबासाहेब, अनु दिसत नाही कुठं?'

'अनुनं घर सोडलं.'

‘आं...’

‘पाच वर्षांपुरतं.’

‘मी नाही समजलो.’

त्याचं असं आहे, ‘प्राप्तेषु षोडशे वर्षे...’ हा नियम आपण फक्त मुलांच्या बाबतीत सांभाळतो. मुलींनाही तोच न्याय लावायला हवा आणि अनुसारख्या मुलींच्या बाबतीत तर ही सवलत प्रथम हवी.

ते सगळं मान्य आहे; पण घर सोडायचं कारण...

फक्त पाच वर्षांसाठी.

पण का ?

तिनं माझ्यासाठी केवळ पाच वर्षांची सवलत दिली.

म्हणजे काय; पण ?

पाच वर्षं तर घर सोडून गेली आहे ते तिच्यासाठी नाही तर माझ्यासाठी, असं अनु म्हणते. मला वार्ड वाटू नये म्हणून.

‘आलं लक्षात’-एकूण अंदाज येऊन मी म्हणालो. तोच आबासाहेब म्हणाले,

‘तिचं मला थोडंसं पटलं. थोडंसं म्हणण्यापेक्षा पुष्कळसं.’

काय पटलं ?

अनु म्हणाली, ‘मी मुलींच्या जन्माला आले आहे, तेव्हा माझं लग्न केल्याशिवाय तुम्ही मला सोडणार नाही आणि मी लग्नच करणार नाही, ह्यासारखे पणही मला करायचे नाहीत. फक्त लग्नापूर्वी पाच वर्षं मला स्वतःची म्हणून जगायची आहेत.’

म्हणजे कशी ?

हा प्रश्न मीही तिला विचारला तेव्हा ती म्हणाली, ‘पाच वर्षं माझी स्वतःची म्हणजे purely माझी स्वतःची असावीत. त्या वर्षांशी कुणाचाही संबंध असता कामा नये. मला त्याचा कुणी अकाऊंट विचारता कामा नये. तुम्हीसुद्धा. पाच वर्षं मी एकटी जगणार.’

‘म्हणजे निश्चित काय करणार ?’

आबासाहेब म्हणाले, अगदी, तिच्याच शब्दांत सांगतो. ती म्हणाली, ‘कुणाच्या ना कुणाच्या कलानं चालण्याची सवय प्रत्येक व्यक्ती परंपरेनं लावून घेते. माणूस स्वतःचं व्यक्तिमत्त्व स्वतः घडवत नाही. कुणाचा ना कुणाचा तरी त्याच्यावर पगडा असतो. विचारांवर छाया पडलेली असते. आई-बाप एखाद्या व्यक्तीवर प्रेम करतात

म्हणून मूल त्या व्यक्तीवर प्रेम करू लागतं. जे आई-वडिलांचे शत्रू तेच त्या मुलाचे शत्रू. ह्याचाच अर्थ असा की स्वतःचा स्वतंत्र मेंदू घेऊन जन्माला आलेला जीव दुसऱ्याचं ऐकतो; त्याच क्षणी तो स्वतःचं अस्तित्व, निसर्गानं जगाकडं पाहण्याची दिलेली स्वतंत्र नजर हरवून बसतो. मला पाच वर्षं एवढ्याचसाठी एकटं राहायचं आहे. माझे स्वतःचे विचार आणि तुमच्या विचारांचा पडलेला पगडा ह्यात किती अंतर आहे ते मला पाहायचंय.’ जगाकडं पाहताना मला माझा चष्मा हवा. प्रत्येक वस्तूचं, घटनेचं, व्यक्तीचं मूल्यमापन करायला मला माझी नजर स्वतंत्र तयार करायची आहे आणि तेही संसारात पडण्यापूर्वी.’

स्वतःचे अनुभव स्वतःच जमा करायचे आहेत. समाजात मिसळल्याशिवाय समाज समजत नाही आणि व्यक्तीही कळत नाहीत असं ती म्हणते. समाज ही विशाल अर्थानं व्यक्तीच असते आणि व्यक्ती घटकरूपानं समाजच आहे, असं एका महाराजांचं विधान ती नेहमी ऐकवते; पण त्यावरही ती असं म्हणते, की ‘हे त्यांचं मत झालं. मला त्यातलं सत्य शोधायचं आहे.’

म्हणजे ती नक्की काय करणार ?

‘नोकरी’

‘कसली ?’

‘आधी नर्सिंग शिकणार. नंतर नर्स होणार.’

‘नर्स ?’

‘हो.’

‘नर्सच का ?’

‘हे तिनं दोन दिवसांपूर्वी पाठवलेल्या पत्रात लिहिलंय.’

‘आहे का पत्र ?’

‘दाखवतो ना.’

आबासाहेबांनी पत्र दाखवलं, मजकुरातील त्या दोन ओळी विलक्षण होत्या. जीवनाचं सार त्या दोन वाक्यांत होतं. मला ते सुभाषित वाटलं. नर्सिंगचा पेशा का निवडला हे सांगताना अनुनं लिहिलं होतं, ‘आबा, इस्पितळ आणि पेशंट हे विश्व असं आहे, की सुख आणि दुःख इथं खऱ्या स्वरूपात भेटतात.’

अनुनं मुंबईत के. ई. एम. मध्ये नोकरी मिळवली. हॉस्पिटलच्या समोरच्या गल्लीत, एका तीन मजली इमारतीत तिनं खोली मिळवली. सजवली. अनुनं मुंबईत बिन्हाड थाटल्यामुळं, मुंबईत उतरायचं कुणाकडं हा

आमचाही प्रश्न मस्त सुटला होता. आमच्या प्रत्येक खेपेत अनुनं काहीतरी नवा टप्पा गाठल्याचं आम्ही पाहत होतो. ती पोरगी केवळ वयानं वाढत नव्हती. अनुभवानं समृद्ध होत होती. समजुतीनं वाढत होती. तिनं निवडलेल्या व्यवसायात ती हरवली होती. ते तिचं विश्व बनलं होतं. तिनं अख्खं के. ई. एम. जिंकलं होतं. डॉक्टर्स, सर्जन्स, फिजिशियन्स, डीन, मेट्रन, तिच्या समव्यवसायी भगिनी आणि पेशंट मंडळीसुद्धा.

हे सगळं पाहून मी तिला एकदा म्हणालो होतो,

‘अनु, तू डॉक्टरच व्हायला हवं होतंस.’

‘का?’

‘तुझी बुद्धी, कामावरची निष्ठा, स्टॅमिना हे सगळं पाह्यलं की वाटतं, नर्सिंगच्या व्यवसायात तू वाया जात आहेस. तुझी कॅलिबर डॉक्टर होण्याची आहे.’

अनु पटकन म्हणाली, ‘म्हणूनच मी नर्स झाले.’

‘म्हणजे काय?’

‘डॉक्टर होणं सोपं आहे असं मला वाटत गेलं. मला जितकी बुद्धी परमेश्वरानं दिली आहे तेवढी बुद्धी, शिक्षण परवडण्याइतका पैसा आणि तुफान अभ्यास करण्याची तयारी, इतक्या भांडवलावर कुणीही डॉक्टर होऊ शकेल. मी तर नक्कीच झाले असते.’

‘तेच मला हवंय. मग का झाली नाहीस? आता करू शकतेस ह्यापेक्षा जास्त चांगली सेवा तू व्याधीनं पिडलेल्या माणसांची करू शकली असतीस.’

‘मुळीच नाही. सेवा ह्याच दृष्टिकोनातून मला विचाराल तर म्हणेन, डॉक्टरपेक्षा नर्स महत्त्वाची. तिची जबाबदारी अधिक.’

‘उत्तम डॉक्टर होण्यापेक्षा, उत्तम नर्स होणं कठीण आहे. इतकंच माझं म्हणणं. डॉक्टरपेशात ज्ञानाचा भाग मोठा आहे. माझ्या व्यवसायात मनाचा भाग मोठा आहे. डॉक्टरांचा स्टेथोस्कोप फक्त छातीपर्यंतच पोहोचतो. नर्सचा हात काळजाच्या आत जातो. रोग जाणता आला, की डॉक्टरचं कार्य संपतं. नर्सला पेशंट समजावा लागतो. मला रोगाची माहिती नकोच आहे. मला माणसाची माहिती हवी आहे. म्हणूनच मला हा पेशा महत्त्वाचा वाटतो. मी आमच्या डीन साहेबांना नेहमी म्हणते, की तुम्ही डॉक्टरमंडळी फक्त रोग्यांचा ताप पाहून मोकळे होता. आम्ही ताप आणि मनस्ताप दोन्हीचं निवारण करायची

धडपड करतो.’

अशी ही अफाट अनु रागावली होती. निमित्त काय? तर तिची एक रुपयाची नोट घेतली हे. ती देखील आम्ही मुद्दाम घेतली नाही. मुंबईच्या आमच्या ह्या मुक्कामात आमचे मित्र भिडे आणि भिडेवहिनी आम्हांला भेटायला आल्या, अनुच्या खोलीवर. गप्पागोष्टीत रात्रीचे अकरा कधी वाजले समजलंच नाही. दोगं जायला निघाली. वहिनी सहज म्हणाल्या, ‘आपण टॅक्सीनं जाऊ बाई! त्या बसचा आणि गाडीचा अगदी उबग आला. टॅक्सीनं जाऊ.’

‘त्यात काय मोठंसं! फक्त सुटे पैसे वर आहेत की नाही पाहा. तेवढ्यासाठी टॅक्सीवाल्यानं अडवायला नको.’ मग शोधाशोध. कारण दोगांकडे दहाची नोट निघाली. ‘भिडे, एक मिनिट थांबा. मी देतो सुटे पैसे.’ माझ्याजवळचे आणि मुक्ताजवळचे असे सगळे पैसे जमा केले तर नऊच रूपये भरले.

‘अहो चालेल एक रुपया कमी.’ भिडे वहिनी म्हणाल्या. ‘वा वा, असं कसं? – एक मिनिट थांबा. एखादा रुपया कुठंही मिळेल. मी अनुच्या कपाटात पाहते.’ मुक्तानं अनुचं कपाट उलटंपालटं केलं; पण पैसे सापडले नाहीत. भिडे जायला निघाले तोच काहीसं आठवून मुक्ता म्हणाली, ‘एक मिनिट थांबा. रुपया मिळेल.’

‘कुठाय?’

‘अनुच्या टेबलावर काय आहे, त्या काचेखाली तिनं एक नोट ठेवली आहे.’

‘that's good.’

मी आणि भिड्यांनी टेबलावरची ती अखंड काच वर उचलली. मुक्तानं पटकन खाली हात घालून नोट काढून घेतली. भिडे पतिपत्नी निघून गेली. अनु कामावरून परतली. तिच्या रिवाजाप्रमाणं तिनं आंघोळ केली. मग ती पानावर बसली. आम्ही दिवसभराच्या हकीकती सांगितल्या आणि मधेच मुक्तानं, काचेखालची नोट भिड्यांना दिल्याचं सांगितलं.

एकाएकी अनुचा नूर बदलला.

अनु, गप्प झाली. आम्हांला चोरट्यासारखं झालं. मी घाईघाईनं म्हणालो, ‘सुटे पैसे आणतो उद्या आणि लगेच तुझी नोट...’

‘Kindly Stop it.’ अनुनं तुकडाच तोडला.

शेवटी मी म्हणालो, ‘अनु आम्ही दोगं तुझी माफी

मागतो हवं तर; पण तू काहीतरी बोल.' त्यावर जरा वेळानं ती म्हणाली, 'तुम्ही ती नोट घ्यायला नको होती.'

कितीतरी वेळ हा सगळा इतिहास आठवत मी गॅलरीत उभा होतो. मुक्ता आत होती. अनु काय करत होती हे कळत नव्हतं. तेवढ्यात मुक्ता गॅलरीत आली. मी पाह्यलं तर मुक्ताच्या अंगावर बाहेर जायचे कपडे.

'हे काय?'

'बाहेर जायचंयू.'

'आत्ता? कुठं?'

'भिड्यांकडं.'

'भिड्यांकडं? कशाला?'

'त्यांच्याकडं ती नोट अजून असेल का ते पाहायचं', असं अनु म्हणाली.

'It is sheer madness', मी पटकन् म्हणालो.

'I accept this comment', अनु पुढं येत म्हणाली.

'अनु, तीच नोट नेमकी टॅक्सीवाल्याला गेली असेल. कारण सुट्या पैशाचाच प्रश्न होता.' 'शक्य आहे. नेमकी तीच नोट टॅक्सीवाल्याकडं गेली, हे मला भिड्यांकडून कळू दे. मग मी थांबेन.'

'अनु, माझं ऐकशील?'

'गळ घालू नका. मी ऐकणार नाही. माझा स्वभाव तुम्हांला माहित आहे. ज्या टप्प्यापर्यंत माणूस प्रयत्न करू शकतो, त्याच्या अलीकडे थांबणारी बाई मी नव्हे. नोटेच्या बाबतीतला माझा प्रयत्न भिड्यांच्या घरापाशी संपतो. तिथपर्यंत जायलाच हवं.' ह्या वेडात आम्हांला भाग घेण्यावाचून गत्यंतर नव्हतं. आम्हीच गुन्हेगार होतो ना! आम्ही टॅक्सी पकडली. टॅक्सीत बसल्यावर मी म्हणालो, 'अनु, त्या नोटेसाठी तू एवढं का करत आहेस?'

'त्यामागं तशाच भावना आहेत.'

'खाजगी नसेल फार, तर सांगतेस?'

'नोट मिळाली तर सांगेन.'

मुक्तानं एक नुसताच हुंकार दिला. अनुनं त्यातला अर्थ जाणला. ती म्हणाली, 'नोट मिळेल असं वाटतं मला.'

'मिळो बापडी.'

लॅमिंग्टन रोड पोलीस स्टेशन दिसताच मी टॅक्सी थांबवली. पोलीस स्टेशनशेजारच्याच इमारतीत चौथ्या मजल्यावर जायचं होतं. आम्ही भिड्यांच्या दरवाज्यापाशी

आलो तर आत दिवा जळत असल्याचं व्हेटिलेटरमधून दिसलं. कडी वाजवताना संकोच त्यामुळे कमी वाटला.

दार उघडताच 'तुम्ही?' हा जो भिड्यांनी प्रश्न केला तो अपेक्षित होता.

'या.'

आम्ही ताबडतोब बसलोच. चार जिन्यांचा हा परिणाम.

'आम्ही आत्ताच आलो हे तुमच्यापुढे.' भिडेवहिनी म्हणाल्या.

'काय सांगता काय? आमच्या घरून निघून तर चांगला तास-दीड तास झाला तुम्हांला.' मी आश्चर्यानं म्हणालो.

'सांगतो, काय प्रकार झाला तो. तुमच्या घरून निघालो. ही म्हणाली त्याप्रमाणे टॅक्सी केली. पंधरा मिनिटात त्यानं इथपर्यंत आणलं आणि एक प्रचंड घोटाळा झाला.'

'काय झालं?'

'इथल्याच चौकात एक म्हातारा आमच्या टॅक्सीखाली आला.'

'मग?'

'मग काय? खरं तर आम्ही लगेच त्यातून सुटलो असतो; ठरवलं असतं तर; पण आमचा चांगुलपणा आम्हांला जरा नडला.'

'का?'

टॅक्सीवाल्याची एक टक्का देखील चूक नव्हती. तेव्हा टॅक्सीवाल्याला वाचवायचं म्हणून त्याच्या बाजूनं जबानी द्यायला आम्ही पोलीस स्टेशनवर गेलो.

'आणि तो म्हातारा?' मुक्तानं विचारलं.

'त्याला नायरमध्ये अॅडमिट करून आलो ना.'

'कितपत लागलं?' अनुमधली नर्स जागी झाली.

'no hopes' - भिड्यांनी सांगितलं.

'बरं मग?'

मग काय? हॉस्पिटलमधून पोलीस स्टेशन. जबान्या, स्टेटमेंट्स. पोलीस स्टेशन आपलं शेजारीच आहे म्हणून बरंय.

भिडे ह्या असल्या गोष्टी केवळ तुम्हीच करू जाणे.

'नाही, तसं नाही. माझं ऐका. पोलीसबिलीस लचांड मलाही झेपणारं नाही. मला कीव आली ती टॅक्सी

झायव्हरची. बिचारा नुकताच त्या व्यवसायात आलेला.

तुम्ही आमच्या पाठोपाठ आता कसे काय आलात ?

आमच्या आगमनाचं कारण कितीही चमत्कारिक असलं तरी ते सांगावं लागणारच होतं. अनुकडे नजर टाकीत मी म्हणालो, 'भिडेसाहेब, मघाशी आपण जी टेबलावरची, काचेच्या खाली ठेवलेली नोट काढली ना, त्या नोटेसाठी आम्ही आलो आहोत. त्या नोटेच्या बाबतीत आमच्या अनुच्या तशाच काही भावना आहेत.'

'अहो आणि तिच नोट नेमकी गेली असेल तर ?'

'मग माझा शोध खुंटला असं समजून मी गप्प बसेन.'

'Let us try', असं म्हणत भिड्यांनी त्यांचं पैशाचं पाकीट आणलं. त्यातले कप्पे शोधले. त्यात एक दहाची नोट, एक दोन रुपयाची नोट आणि बाकी सगळी नाणीच होती.

'I am sorry'

'छे, छे, त्यात तुमची काही चूक नाही', असं म्हणत अनु उठलीच.

आम्ही दरवाज्यापाशी आलो. तेवढ्यात भिडे म्हणाले, 'एक मिनिट थांबा.'

'बोला'

'तुमचा शोध खुंटला असंच काही म्हणता येणार नाही.'

'कसं काय ?' अनुनं उत्सुकतेनं विचारलं.

'तुमची नोट अगदी सुखरूप, पोलीसच्या पहाऱ्यात आहे असं समजा.'

'म्हणजे ?'

'अख्खं लॅमिंग्टन रोड पोलीस स्टेशन त्याच्यासाठी पहारा करतंय.'

'त्यांना नीट सांगा हो'- 'भिडेवहिनींनी भिड्यांना माफक प्रमाणात दम भरला.' 'सगळं सांगतो', असं म्हणत भिड्यांनी शर्ट चढवला.

'येतेस का तू ?' त्यांनी वहिनींना विचारलं.

'कुठं पण ?'

'लॅमिंग्टन रोड पोलीस स्टेशनाना. आपला टॅक्सीवाला तिथंच असेल ना अजून.'

'अगंबाई, खरंच की. चला.' ब्लॉकला कुलूप लावून आम्ही निघालो.

'या भिडेसाहेब' - इन्स्पेक्टर साळवींनी स्वागत केलं.

'तुम्हांला थोडी तसदी...'

'It's alright. काम बोला.'

'तो मघाचाच टॅक्सीवाला...'

'अरे, तुम्हाला तो बराच आवडलेला दिसतोय.' 'सालस आहे की नाही ?'

'yes, you are right!' नवशिका आहे. चांगला एज्युकेटेड आहे.' म्हणूनच त्याला हेल्प करावीशी वाटली.

'he was not at all fault.'

'त्याला भेटायचंय पुन्हा ?'

'इथं असला तर. त्याच्या टॅक्सीत आमची पिशवी राह्यली त्या गोंधळात.'

टॅक्सीवाल्याला पाचारण करण्यात आलं. पलीकडच्या खोलीतून तो आला. भिड्यांना त्यानं नमस्कार केला. साळवींच्या परवानगीनं आम्ही त्याला घेऊन बाहेर आलो.

'you have obliged me like anything', टॅक्सीवाला भिड्यांना भरून आलेल्या आवाजात म्हणाला.

'ते ठीक आहे हो.'

मग आमच्याकडं पाहत तो म्हणाला, 'साहेब, खरंच सांगतो. टॅक्सीवाल्यांना कुणीही एवढी मदत करत नाही. आज बाराच्या भावात जात होतो. किती बोलू, किती नको असं झालं होतं त्याला.'

'संपलं तुमचं ?' - भिड्यांनी विचारलं.

'ते आता आयुष्यभर संपायचं नाही.'

'माझं एक काम करा.'

'म्हणाल ते.'

मघाशी मी तुम्हांला भाड्याचे पैसे दिले, त्यातली एक रुपयाची नोट मला बदलून घ्यायची आहे. ही विचित्र मागणी ऐकून त्याला नवल वाटलं; पण फार काही न दर्शवता तो म्हणाला, 'त्या नोटेवर फोन नंबर वगैरे लिहून ठेवलेला दिसतोय.'

'नोटांवर लिहायची मला सवय नाही.' भिडे म्हणाले.

'या इकडे.'

आम्ही सगळे दिव्याच्या उजेडात आलो. टॅक्सीवाल्यानं खिशात होत्या नव्हत्या तेवढ्या सगळ्या नोटा काढून भिड्यांच्या हातात न मोजता दिल्या. ह्यातून घ्या शोधून. अनु झटकन पुढे झाली. सगळ्या नोटा पाह्यल्या. अनुला हवी ती नोट नव्हती.

'चला, जाऊ या. तुम्हांला सगळ्यांना मी फार त्रास

दिला. पुनः माझ्या खोलीवर तुम्ही कधीही उतरणार नाही.’
‘ए वेडे, थांब तर खरी.’ मी म्हणालो.

‘भिडेसाहेब, काय झालं सांगता का?’ टॅक्सीवाल्यानं
विचारलं.

भिड्यांनी थोडक्यात सगळं सांगितलं आणि त्याला
विचारलं, ‘नंतर तुम्ही कुठं गेलाच नाहीत तर तुमच्याकडची
नोट जावी कशी?’

‘अध्यांच तासापूर्वी समोरच्या हॉटेलात पाव उसळ
खायला गेलो होतो; साळवी साहेबांना विचारून. आज
जेवायला मिळालंच नव्हतं.’ आम्ही गप्प होतो. तेवढ्यात
टॅक्सीवाला म्हणाला, ‘नोट मिळेल साहेब’

‘कशी काय?’

‘पोलीस लोकांसाठी ते हॉटेल जवळजवळ रात्रभर
उघडं असतं. चहापाण्यासाठी. चला, प्रयत्न करू.’

लॅमिंग्टन रोड पोलीस स्टेशनसमोरच ते हॉटेल होतं.
हॉटेलचं शटर टॅक्सीवाल्यानंच उघडलं. दार उघडता उघडता
त्यानं, ‘शंकर, ओ शंकरराव’, अशा हाका मारल्या.
शंकरराव बाहेर आले.

शंकरराव, जरा सुटे पैसे द्या.

शंकररावांनी काऊंटरखालचा ड्रॉवर उघडला.

‘बंडल नोटा देऊ नका हं. समोर साळवीसाहेबांच्याकडे
ह्या नोटा जायच्या आहेत.’ शंकररावांनी रुपयांचं बांधलेलं
बंडल काऊंटरवर ठेवलं. तिथला दिवा लावला आणि ते
म्हणाले, ‘तुम्हांला हव्या त्या नोटा पाहून घ्या. मग तर
झालं?’ टॅक्सीवाल्यानं शंभराची नोट शंकररावांना दिली.
रुपयांच्या नोटांच्या पुडक्याला बांधलेला रबरबँड
शंकररावांनी काढून घेतला.

‘भिडेसाहेब, या.’

अनुकडे पाहत भिड्यांनी विचारलं, ‘नोट कशी
ओळखायची?’

‘त्याच्यावर लाल अक्षरात, बॉलपेननं ‘सुनीता’ असं
नाव लिहिलंय.’

नोट मिळाली. शंकररावांचे आभार मानीत आम्ही
रस्त्यावर आलो. ‘अनु, आता धीर धरणं अशक्य आहे.
ह्या नोटेचा इतिहास सांगायला हवा.’

आजचा दिवस निराळाच. मुंबईत रात्री दोन अडीच
वाजता दुकानाच्या पायरीवर बसून असं काही ऐकण्याचा
योग आमच्या आयुष्यात येणार आहे ह्यावर मीही विश्वास

ठेवला नसता. आम्ही फुटपाथवर आलो. शंकररावांनी शटर
बंद करून घेतलं होतं. हॉटेलच्या मार्बलच्या पायऱ्यांवर
रात्री अडीच वाजता, मी, मुक्ता, भिडे पतिपत्नी, तो
टॅक्सीवाला आणि अनु असे बसलो. रस्त्यावरच्या दिव्याचा
प्रकाश सगळ्यांच्या अंगावर पडला होता. अशा
वातावरणात, भरून आलेल्या आवाजात, अनुनं हकीकत
सांगायला प्रारंभ केला :

नर्स म्हणून मी पाच वर्ष हॉस्पिटलमध्ये काम करत
आहे. महिन्या दीड महिन्यापूर्वीची कथा. लहान मुलांच्या
वॉर्डमध्ये माझी ड्युटी होती. तिथं मला खरं तर उभं राहवत
नाही; पण ड्युटी आली, की टाळता येत नाही. एके दिवशी
सकाळी एक आठनऊ वर्षांची मुलगी अँडमिट करावी
लागली. तिची आशा सगळ्यांनी सोडलेली होती.
मुलीबरोबर तिची आई, मावशी आणि बिल्डींगमधल्या
दहा-बारा बायकांचा घोळका होता. त्या सगळ्यांना मी
बाहेरच्या बाहेर थोपवलं. मग भराभरा आमच्या हालचाली
सुरू झाल्या. पायाला, हाताला नळ्या लागल्या. ब्लड
ट्रॅन्स्प्यूजन, सलायन-याशिवाय ऑक्सिजनपण दिला. हे
सगळं अर्थात नातेवाईकांच्या समाधानासाठी आणि
नशिबाचा एक टक्का असतो त्याच्यासाठी.

पोरगी नक्षत्रासारखी होती. तिच्यासाठी माझीही
एकीकडे प्रार्थना चालली होती. ती पोरगी मधूनमधून डोळे
उघडायची आणि क्षीण आवाजात सांगायची, ह्या नळ्या
काढा. दिवसभर हे चाललं होतं. तिच्या यातना बघवत
नव्हत्या. ह्या नळ्या काढा, म्हणून तिचा जप चालला
होता. शेवटी मी डॉक्टरांना विचारलं. ते म्हणाले, ‘फार तर
तीन चार तास काढेल.’ मग मी विचारलं, ‘असंच जर
असेल, तर शेवटचे काही तास तिला सुखानं तरी जगू दे ना.
तिच्या नळ्या काढते मी सगळ्या.’ डॉक्टर म्हणाले, ‘फक्त
ऑक्सिजनची ठेवा.’ मी एकेक नळी काढून टाकली. तिनं
डोळे उघडले. क्षीण पण लाघवी आवाजात ती म्हणाली,
‘ताई थॅक्यू.’ मी तिला म्हणाले, ‘बेटा लवकर बरं व्हायचं.
ही एवढी नळी मात्र काढायची नाही हं. मी उद्या भेटेन.
तुझ्यासाठी गंमत आणीन.’ तिनं मान हलवली.

दुसऱ्या दिवशी मी ड्युटीवर गेले ती गोड पोरगी
आदल्याच दिवशी गेली होती. त्यानंतर पंधरा दिवसांनी त्या
मुलीची आई माझा शोध घेत पुन्हा हॉस्पिटलमध्ये आली.
तिनं मला एका बाजूला नेलं. हातात एक पाकीट ठेवलं.

त्यात पंचवीस रुपये होते. 'हे काय?' मी विचारलं.

ती बाई म्हणाली, 'तुम्ही आमच्याशी खऱ्या सिस्टरप्रमाणे वागलात. ही माझी आठवण.'

मी म्हणाले, 'सिस्टरप्रमाणे वागले असं म्हणता, मग मला सांगा, तुमच्या सखळ्या बहिणीला तुम्ही असे पैसे दिले असते का?' तिची मी खूप समजूत घातली. इथल्या धर्मादाय पेटीत ते पैसे टाका असं सांगितलं. मग ती म्हणाली, 'कमीत कमी ही एक रुपयाची नोट तरी ठेवायला हवी तुम्ही. तुमच्या भाचीनं, माझ्या सुनीतानं दिली आहे ती.' तुम्ही त्या दिवशी नळ्या काढल्यात. तुम्ही गेल्यावर ती मला म्हणाली, 'ही नर्सताई चांगली आहे. तिनं हातापायातल्या सुया काढल्या. मी आता झोपते. माझा उशीखालचा खाऊचा रुपया त्या ताईला दे.' पोरगी एवढं बोलली. तिनं डोळे मिटले आणि मिटले ते मिटलेच. एवढं सांगून माझ्या गळ्यात हात टाकून ती कोसळलीच. तिची समजूत घालणं माझ्या शक्तीबाहेरचं होतं.

हकीकत सांगताना अनुचा आवाज भरून आला. थोडा वेळ थांबून, रुमालानं डोळ्यांच्या कडा टिपत म्हणाली, 'हीच ती नोट.' आम्ही सुन्न बसून होतो. सगळीकडे शांत होतं आणि मग तितक्याच संध स्वरात टॅक्सीवाला म्हणाला, 'ताई, असं पेशंटमध्ये मन गुंतून चालणार नाही. माणूस भूतकाळात अडकला, की संपलं. मग भविष्यकाळही खराब होतो. नजर नेहमी समोर हवी. एखाद्या ड्रायव्हरसारखी. आता माझंच पाहा ना, माझा पेशा टॅक्सी ड्रायव्हरचा. नव्यानंच सुरू केलाय. केव्हा केव्हा टॅक्सीत अशी व्यक्ती येऊन बसते, की वाटते हा पॅसेंजर टॅक्सीतून कधीही उतरू नये; पण त्याचंही डेस्टिनेशन ठरलेलं असतं. 'यहाँ आगे खड़ी करो' - असं म्हणताच

गाडी मुकाट्यानं उभी करावी लागते. मग मीटरवरचा आकडा पुसायचा, मनावर रेंगाळू पाहणारा तो पॅसेंजरही त्याबरोबर पुसायचा आणि नव्या पॅसेंजरचं स्वागत करायला तयार व्हायचं. ताई तुमचा आणि माझा पेशा हा असा एकच आहे. तुम्हीही हेच करायला हवं. पेशंट दगावला, की फक्त चादर बदलायची, उशी झटकायची, पायाखालचं ब्लॅकेंट नवं वाटेल अशी घडी घालायची आणि नव्या पेशंटचं स्वागत करायचं. कॉटवर कोण आला नवा, तेही पाहायचं नाही. मिनिस्टर असेल नाहीतर रस्त्यावरचा कोणीतरी. आपण आपला कॉट नंबर सांभाळायचा.' त्याचा शब्द नू शब्द भिडत होता. अनु फक्त रडत नव्हती, इतकंच. तिनं विचारलं, 'सगळ्याच गोष्टी विसरता येतात का?'

'येत नाहीत ना; पण काय करणार? ह्या रुपयाच्या नोटेमागं तुम्ही धावत; एवढ्या अपरात्री आलात. नोट, एक जड वस्तू. शोधल्यावर सापडणारी. म्हणूनच आम्ही सर्वांनी ह्या वेडेपणात भाग घेतला; पण ताई, हातातून निसटलेल्या सगळ्याच गोष्टी अशा मिळत नाहीत. ह्या एका आठवणीपायी वेड्यापिशा होत तुम्ही धावाधाव केलीत. नोट मिळवलीत, तुम्ही भाग्यवान आहात. शोध घेण्याचं तुमचं काम फार सोपं होतं.'

'सोपं?'

'माझ्यापेक्षा नक्कीच सोपं.'

'कसं काय?'

'माझी वस्तू मला कधीच परत मिळणार नाही. एका नोटेसाठी तुमची ही अवस्था झाली. मला सांगा ताई, माझी प्रत्यक्ष मुलगी जेव्हा कायमची सोडून गेली, तेव्हा मी काय केलं असेन? काय करावं? सांगता?'

(मी माणूस शोधतोय)

(१) (अ) कारणे लिहा.

- (१) अनुनं घर सोडलं, कारण...
- (२) 'जगाकडं पाहताना मला माझा चष्मा हवा', असं अनु म्हणाली. कारण...
- (३) अनुने डॉक्टर व्हावे असे आबांना वाटत होते, कारण...

(आ) खालील नातेसंबंध लिहा.

- (१) अनु आणि आबा .....
- (२) भिडे दाम्पत्य आणि टॅक्सी ड्रायव्हर .....
- (३) अनु आणि सुनीता .....

(२) कृती करा.

(१) अनुच्या मते डॉक्टर
होण्यासाठी आवश्यक
गोष्टी

(२) आबांच्या व्यक्तिमत्त्वाची
वैशिष्ट्ये

(३) अनुने आबांजवळ व्यक्त केलेल्या विचारांतून डॉक्टरचा पेशा आणि नर्सचा पेशा यांतील फरक स्पष्ट करा.

डॉक्टरचा पेशा	नर्सचा पेशा

(४) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (अ) घर सोडण्यामागचा अनुचा विचार तुमच्या शब्दांत स्पष्ट करा.
- (आ) अनुला समाज कसा समजून घ्यायचा आहे, ते थोडक्यात स्पष्ट करा.
- (इ) कुतूहल, जिज्ञासा निर्माण करणाऱ्या कथेतील एका प्रसंगाचे वर्णन करा.
- (ई) कथेला कलाटणी देणारा एक प्रसंग शब्दबद्ध करा.

(५) तुमच्या शब्दांत माहिती लिहा.

- (अ) भिडे दाम्पत्याची सामाजिक बांधिलकी.
- (आ) टॅक्सी ड्रायव्हरचा स्वभावविशेष.

(६) स्वमत.

- (अ) कथेच्या नायिकेचे स्वभावचित्र तुमच्या शब्दांत रेखाटा.
(आ) एका रुपयाच्या नोटेव्यतिरिक्त कथेतील आणखी कोणकोणते शोध तुम्हांला महत्त्वाचे वाटतात, ते स्पष्ट करा.
(इ) कथेच्या 'शोध' या शीर्षकाची समर्पकता तुमच्या शब्दांत पटवून द्या.
(ई) कथेतील टॅक्सी ड्रायव्हरने 'जीवनातील वास्तवाचा घेतलेला शोध', तुमच्या शब्दांत लिहा.

(७) अभिव्यक्ती.

- (अ) 'स्वतःचा स्वतंत्र मेंदू घेऊन जन्माला आलेला जीव दुसऱ्याचं ऐकतो त्याच क्षणी तो स्वतःचं अस्तित्व, निसर्गानं जगाकडं पाहण्याची दिलेली स्वतंत्र नजर हरवून बसतो', या विधानाबाबत तुमचे विचार लिहा.
(आ) कथेतील 'टॅक्सी ड्रायव्हर' हे पात्र तुम्हांला आवडण्याचे वा न आवडण्याचे कारण स्पष्ट करा.

उपक्रम :

यू-ट्यूबवरील व. पु. काळे यांच्या कथा ऐका.

